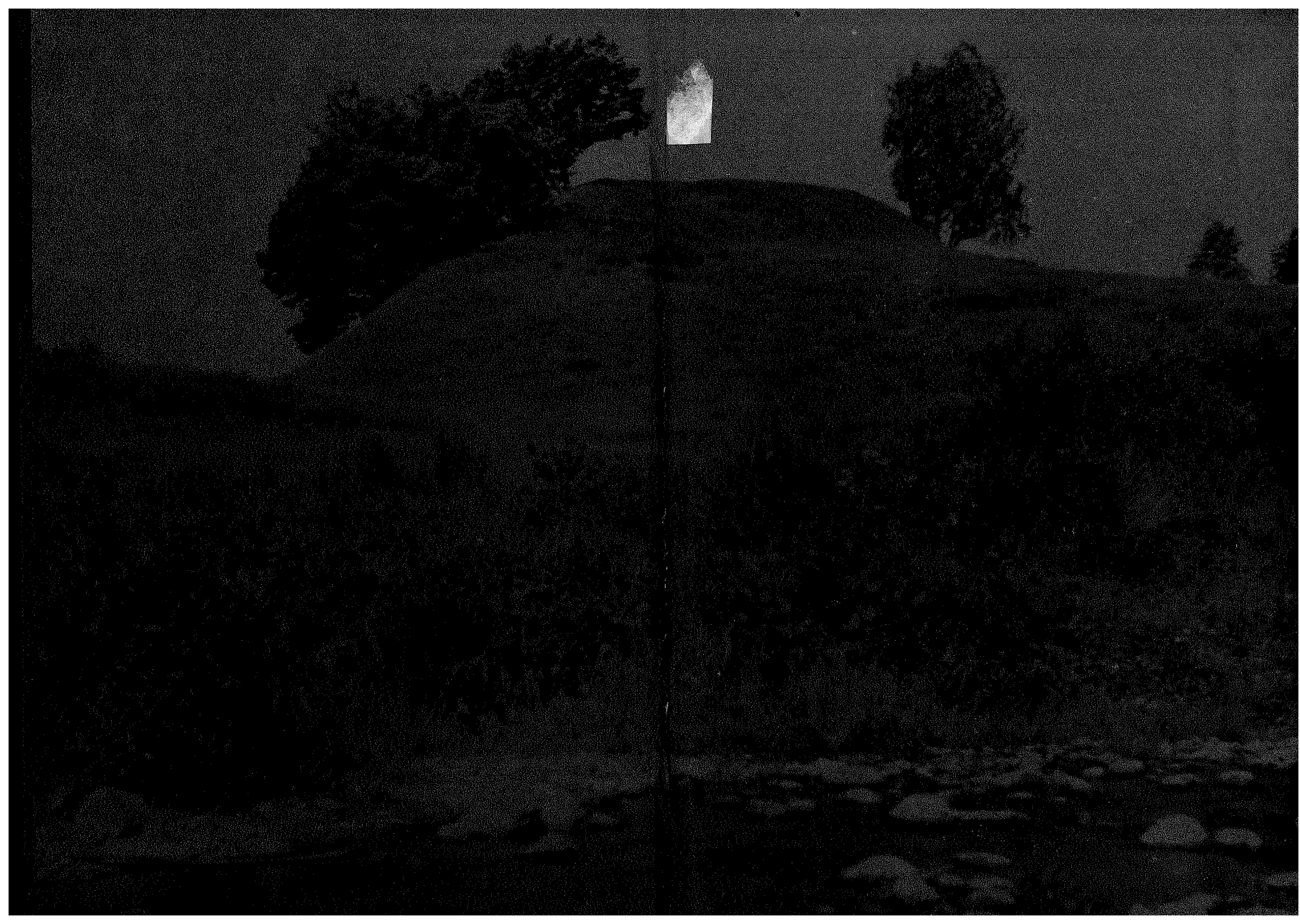

Lietuvių etnogenezė

LIUVOS TSR
TAUTU DRAUGYSTES ORDINO
MOKSLU AKADEMIJOS
ISTORIJS INSTITUTAS

Lietuvių etnogenezė

VILNIUS MOKSLAS 1987

Redaktorių kolegija:

LTSR MA narė korespondentė *R. Volkaitė-Kulikauskienė*
(atsakingoji redaktorė), akad. prof. *J. Jurginis*,
akad. prof. *V. Mažiulis*, filol. m. dr. *A. Vanagas*

Autoriai

- Pratarmė — *R. Volkaitė-Kulikauskienė*
 I skyrius — *J. Jurginis* — 1; *A. Vanagas* — 2; *A. Tautavičius* — 3; *G. Česnys* — 4
 II skyrius — *V. Mažiulis* — A1; *R. Rimantienė* — A2, B2; *A. Vanagas* — B1; *G. Česnys* — A3, B3
 III skyrius — *V. Mažiulis* — 1; *A. Tautavičius* — 2 a, c; *R. Volkaitė-Kulikauskienė* — 2b; *G. Česnys* — 3
 IV skyrius — *E. Gudavičius* — 1; *A. Tautavičius* — 2a, c, d; *R. Volkaitė-Kulikauskienė* — 2b; *G. Česnys* — 3
 V skyrius — *E. Gudavičius* — A1; *R. Volkaitė-Kulikauskienė* — A2, C1; *A. Tautavičius* — A3, B1; *Z. Zinkevičius* — B2, C2; *A. Vanagas* — C3; *G. Česnys* — C4
 VI skyrius — *E. Gudavičius* — 1; *Z. Zinkevičius* — 2; *R. Volkaitė-Kulikauskienė* — 3; *G. Česnys* — 4
 VII skyrius — *R. Volkaitė-Kulikauskienė* — 1, 2b; *E. Gudavičius* — 2a; *Z. Zinkevičius* — 3; *G. Česnys* — 4

III. Vakarų, rytų ir Dnepro baltai

1. Baltų prokalbės irimas

Baltų prokalbės arealas (Vyslos žemupys, Baltijos jūros parkrantės, Dauguvos, Nemuno baseinas, Dnepro aukštupio baseinas ir kt.) nuo pat jo susidarymo (apie XX a. pr. m. e.) ėmė formuotis į: 1) baltų prokalbės centrinių tarmių arealą (centrinis baltų prokalbės arealas) ir 2) baltų prokalbės periferinių tarmių arealą (periferinis baltų prokalbės arealas) (1, p. 318).

Periferinis baltų prokalbės arealas vakaruose siekė Baltijos jūrą, pietuose — protoslavų arealu — ėjo už Pripetės. Pietryčiuose (Seimo upės baseine) jis ribojosi su iranėnais (2, p. 230), kurių kontaktus su baltais rodo ir lingvistikos duomenys, pvz.: iran. *maiz* „sėti“ ir lie. *miėžis* (la. *miezis*, pr. *moasis* „miežis“), n. pers. *dāna* „javai“ (s. ind. *dhānāh* „t. p.“, toch. B *tāno* „t. p.“) ir lie. *dūona* (la. *duōna*), avest. *yava-* „javai“ (s. ind. *yava-*, gr. *ζειαι*) ir lie. *jāvas*, avest. *xšvid-* „pienas“ ir lie. *sviestas* (la. *sviēsts*) ir kt. Tas baltų prokalbės arealas šiaurės rytuose (Maskvos ir Okos aukštupiuose) bei šiaurėje (palei visą Dauguvą) glaudžiai kontaktavo su finougrais, kuriems baltai turėjo didelę kultūrinę įtaką, plg., pvz., Pabaltijo finų kalbų baltizmus: suom. *morsian* „nuotaka“ (estų *mōrsja*) < balt. *martī (> lie. *martī* ir kt.), suom. *heinā* „šienas“ < balt. *šeina (> lie. *šiēnas* ir kt.), suom. *herne* „žirnis“ (est. *hernes*) < balt. **žirni-* (> lie. *žirnis* ir kt.), suom. *ratas* „ratas“ (est. *ratas*) < balt. *ratas (> lie. *rātas* ir kt.), suom. *oinas* „avinas“ < balt. *aūinas (> lie. *āvinas* ir kt.) ir kt. (3, p. 109).

Daugeliu atvejų sunku nustatyti periferinio ir centrinio baltų prokalbės arealų ribas, kurios per ilgus amžius ne vienur keitėsi; ilgainiui tam tikros periferinio arealo grandys (ar dalys) net visai nutrūkdavo, ir tuomet iš periferijoje atsidūrusių centrinio arealo atkarpų formuodavosi naujos periferinio arealo grandys. Atrodo, kad periferinio baltų prokalbės arealo tarmės buvo linkusios išlaikyti daugiau archaiškumo nei centrinio baltų prokalbės arealo tarmės, tačiau periferinio arealo tarmių archaiškumo

resp. inovaciškumo laipsnį įvairiais būdais modifikavo adstratiniai bei substratiniai periferinių tarmių kontaktai su nebaltiškomis tarmėmis (4, p. 127). Veikiamos šių ir kitų veiksmų, periferinio baltų prokalbės arealo tarmės ėmė vis labiau ir labiau diferencijuotis centrinio baltų prokalbės arealo tarmių atžvilgiu, t. y. vis labiau ir labiau tolti (lingvistiškai) nuo centrinio arealo tarmių.

Baltų prokalbės irimas, prasidėjęs apie V a. pr. m. e. (tai rodo vakarų baltų „atskilimo“ data, žr. toliau), yra ne kas kita kaip jos periferinio arealo tarmių didėjanti diferenciacija, kitaip tariant, — tolimas nuo centrinio baltų prokalbės arealo tarmių. Šios ir po V a. pr. m. e. dar ilgakai liko gana vienodos — mažiau diferencijuotos už periferinio baltų prokalbės arealo tarmes. Centrinio baltų prokalbės arealo tarmės ėmė daugiau diferencijuotis tik nuo V—VII m. e. a.: tuomet suskyla ir lietuvių-latvių prokalbė (5, p. LXII) — viena iš centrinio baltų prokalbės arealo tarmių (1, p. 318). Kitaip sakant, baltų prokalbė, pradėjusi irti apie V a. pr. m. e., galutinai suyra apie VII m. e. a. — tuo metu, kai didesnėje senosios baltų teritorijos dalyje nuo VI m. e. a. ėmė kurtis migraciniai slavai (žr. tolesnius skyrius).

Viena iš baltų prokalbės periferinių tarmių yra vadinamųjų vakarų baltų tarmė (šnėktos), iš kurios atsirado prūsų bei jotvingių kalba. Šita periferinė baltų prokalbės tarmė nuo centrinio baltų prokalbės arealo tarmių „atskilo“ apie V a. pr. m. e. (6; plg. 5, p. LXII). Tais pačiais laikais „atskilo“ ir kita periferinio baltų prokalbės arealo tarmė — kuršių kalba. Šitaip reikėtų galvoti dėl to, kad kuršių kalba greičiausiai iš senovės ne tik tiesiogiai kontaktavo, bet ir artimiausiai giminiavosi su prūsų bei jotvingių kalba (7, p. 65). Tuo norima pasakyti, jog, vartojant tradicinį vakarų baltų terminą, vakarų baltais laikytini ne tik prūsai su jotvingiais, bet, matyt, ir kuršiai: tuomet prūsai (bei jotvingiai) būtų pietiniai, o kuršiai — šiauriniai vakarų baltai.

Tačiau kuršių kalba buvo tokia tarmė, kuri maždaug nuo I tūkstantmečio vidurio kontaktiškai ėmė artėti prie vadinamųjų rytų baltų tarmių. Į šio tipo tarmes tuo pačiu metu ėmė virsti ir tos turbūt kitam baltų periferinio arealo regionui priklausiusios tarmės, iš kurių vėliau išriedėjo žiemgalių ir sėlių kalbos (išnykusios apie XIV a.; dėl sėlių žr. dar 8). Kuršių, žiemgalių ir sėlių virtimas vadinamaisiais rytų baltais yra turbūt jų „lituanolietizacija“ — jų kontaktinis suartėjimas su beirstančia lietuvių — latvių prokalbe šnekėjusiomis gentimis, t. y. su tomis gentimis, kurios tuomet (nuo I tūkstantmečio vidurio) šiek tiek pasistūmė į vakarus bei šiaurės vakarus (9, p. 33; 8, p. 10). Negalima pamiršti ir to, kad kuršius, žiemgalius, sėlius, o nuo I tūkstantmečio vidurio ir latvius (latgalius) gerokai veikė finougrių substratas ir adstratas.

Grįžtant prie vakarų baltų, reikia pridurti, kad net XIII—XIV a. tarp pietinių (prūsų bei jotvingių) ir šiaurinių (kuršių) vakarų baltų nėra buvę ryškesnių fonetinių skirtumų, išskyrus tą, kad prūsai prieš priešakinės eilės balsius turėjo *k* ir *g*, o kuršiai — *c* ir *dz* (<*k ir *g); betgi šita skirtybė negali būti sena: kurš. *c*, *dz* iš kurš. *k, *g atsirado ne anksčiau kaip I m. e. tūkstantmečio antrosios pusės pradžioje. Kad prūsų (bei jotvingių) kalbos artimiausia giminaitė buvo kuršių kalba, ypač aiškiai rodo daugybė ekskliuzyvių su prūsais (o ne su kitais baltais) leksikos elementų (7, p. 65; 10, p. 6; 11, p. 166).

Be to, kuršiai turėjo tokių žodžių, pvz., la. (<kurš.) *glendi* „žiūrėk“ (:sl. *gledj* „žiūriu“), lie. (<kurš.) *rinda* „eilė“ (:serb. *reda* „t. p.“), lie. *zuikis* <kurš. *zōj-ikīs „kiškis“ (:sl. *zaj-ecb* „t. p.“) ir kt., kurš. *cela „ratas“ — pr. *kelan* „t. p.“ (:sl. *kolo* „t. p.“) ir pan. (5, p. XCIX). Šitokie kuršių žodžiai (jų neturi lietuviai su latviais!), nebūdami slavizmai (kuršiai ir negyveno slavų kaimynystėje!), gana aiškiai rodo, jog kuršiai su slavais kontaktavo per tokias baltų šnektas, kurios kuršių šnektoms turėjo būti artimai giminiškos, o tokios šnektos galėjo būti tik pietinių vakarų baltų. Kitaip sakant, kuršiai su prūsais bei jotvingiais senovėje sudarė vieną ir tą patį vakarų baltų tarmių regioną — vakarinio baltų prokalbės periferinio arealo šnektų kontinuumą, pietryčiuose, vėliau (maždaug nuo mūsų eros pradžios) ir pietuose bei pietvakariuose kontaktavusį su slavų šnektomis.

Iš visų baltų kalbų, kurios paliudytos rašto paminklų (tokios yra lietuvių, latvių ir prūsų), tėra tik viena — prūsų kalba (pietinių vakarų baltų šnektos), kuri su slavų kalbomis turėjo tiesioginių kontaktų nuo seniausių laikų (lietuviai bei latviai ėmė kontaktuoti su slavais tik nuo I m. e. tūkstantmečio antrosios pusės). Štai kodėl prūsų kalbos duomenys yra nepaprastai svarbūs seniausiems baltų ir slavų lingvistiniams bei etnogenetiniams santykiams tirti ir net slavų prokalbės susidarymui suvokti.

Zinomu teiginiu, kad slavų prokalbė susiformavo kartu su baltų prokalbe maždaug tais pačiais laikais ir iš panašių praindoeuropietiškių šnektų, šiaip jau nėra pamato abejoti; reikia sutikti ir su tuo, jog susiformavusios jos dar gana ilgai buvo panašios. Šiuos bendriausius teiginius nemažai patikslina bei sukonkretnina paskutiniaisiais dešimtmečiais iškelta mintis, kad pirmąją slavų prokalbę galima laikyti baltų prokalbės šnektų kontinuumu, tiksliau sakant, tam tikromis periferinio baltų prokalbės arealo šnektomis (12, p. 213). Baltų prokalbės arealas (visas, kaip toks!) susiformavo, kaip sakyta, apie XX a. pr. m. e., vadinasi, tuomet susiformavo ir pirmąją slavų prokalbė — vienas iš baltų prokalbės periferinio arealo tarminių regionų. Šitas „slaviškasis“ baltų prokalbės periferinio arealo šnektų regionas, šiaurėje gana ilgu maždaug Pripete ėjusiu ruožu kontaktuojamas

su centrinio baltų prokalbės arealo šnektomis, šiaurės vakaruose gerokai trumpesniu ruožu tiesiogiai siekė periferinio baltų prokalbės arealo šnektų regioną — tą, kuriame vėliau susiformavo pietiniai vakarų baltai.

„Prabaltoslaviškieji“ kontaktai tarp tų dviejų periferinio baltų prokalbės arealo regionų (t. y. tarp būsimųjų slavų ir pietinių vakarų baltų nuo XX a. pr. m. e., tuomet, kaip minėta, susiformavo baltų prokalbės arealas) truko turbūt maždaug iki V a. pr. m. e. — iki tų laikų, kai ėmė irti pati baltų prokalbė. Matyt, tos epochos (XX—V a. pr. m. e.) vakarų baltų ir slavų lingvistinius minėto pobūdžio kontaktus atspindi tokie prūsų ir slavų kalbų faktai: pr. *assanis* „ruduo“ — rus. *осень* „t. p.“ (bet lie. *ruduo*, la. *rudens*), pr. *seydis* „siena“ — s. sl. *zidz* „t. p.“ (bet lie. *siena*, la. *siena*), pr. *kelan* „ratas“ — s. sl. *kolo* „t. p.“ (bet lie. *rātas*, la. *rats*) ir kt. Tokie faktai rodo ne tai, kad vakarų baltų prokalbė ir pirmąją slavų prokalbė buvo ta pati idioma, o tai, kad šios dvi prokalbės buvo dvi atskiros idiomos (baltų prokalbės šnektų kontinuumo periferijoje!), iš kurių viena (vakarų baltų prokalbė) visam laikui liko baltiška, o kita (pirmąją slavų prokalbė) dėl tam tikrų atskirai aptartinių priežasčių nutolo nuo to savo pavidalo, kuris anksčiau ją darė baltų prokalbės šnektų kontinuumo dalimi.

Vakarų baltų ir slavų kalbų kontaktų istorijoje epochą nuo V a. pr. m. e. maždaug iki III m. e. a. galima pavadinti pereigine: tuomet atitinkamuose baltų prokalbės periferinio arealo regionuose susikristalizavo atskiros periferinių baltų prokalbės (vakarų baltų prokalbė ir kt.), taip pat galutinai susiformavo ir slavų prokalbė. Apie III m. e. a. daliai slavų įsikūrus tarp Vyslos žemupio ir Oderio, vakarų baltų ir slavų lingvistiniai kontaktai (tuomet jau nebe „prabaltoslaviški“!) ėmė intensyvėti. Juo arčiau į mūsų dienas, juo labiau jie intensyvėjo, keitėsi ir patys jų pobūdis.

Dar baltų prokalbės laikais (maždaug XX—V a. pr. m. e.) vakarų prabaltai turėjo kontaktų ne tik su (proto)slavais, bet, rodos, ir su venetais („ilirais“) (13, p. 30 ir kt., liter.), kurių šiauriniai teritorijos plotai nuo XX a. pr. m. e. maždaug iki II—III m. e. a. buvo įsiterpę tarp (proto)slavų ir (pra)germanų. Nuo VIII a. pr. m. e. vakarų (pra)baltų ir venetų lingvistiniai santykiai ima silpnėti, nes tuomet (pra)germanai iš Elbės žemupio paplito kraštuose tarp Oderio ir Vyslos žemupio. Tų kraštų venetams ir tam tikroms vakarų baltų ir net slavų sritims ypač didelis germanų spaudimas buvo nuo II—I a. pr. m. e., kai iš Skandinavijos atsikraustė ir Oderio—Vyslos kraštuose įsigalėjo vadinamieji rytų germanai (vandalai, gepidai, gotai ir kt.), tačiau apie III m. e. a. jie iš čia išsikėlė, ir paliktuose kraštuose paplito slavai.

2. Archeologinės kultūros

Archeologų duomenimis, II—I tūkstantmetyje pr. m. e. baltų gyventi plotai tęsėsi nuo Baltijos jūros vakaruose iki Volgos ir Okos aukštupių rytuose, pietuose siekė beveik Vyslos žiotis, Narvą ir Pripetę, o šiaurėje užėmė Dauguvos baseiną (14—16). Dėl gana skirtingo klimato ir su juo susijusių buities sąlygų bei ūkio lygio, taip pat, galimas daiktas, dėl gana įvairaus substrato, įsiliejusio į besiformuojančius baltus, jau tuo metu minėtoje teritorijoje skyrėsi kelios giminiškos kultūros.

a. Vakarų baltų pilkapių kultūra

Ji paplitusi arealo pietvakariuose (17; 18), būdinga žalvario ir ankstyvajam geležies amžiui. Kultūros centras buvo Sambija, kur šių paminklų gausiausia. Kiek rečiau jie paplitę beveik visame Priegliaus baseine; žinoma jų ir Lietuvos pajūryje — Dabnės bei Akmenos baseine.

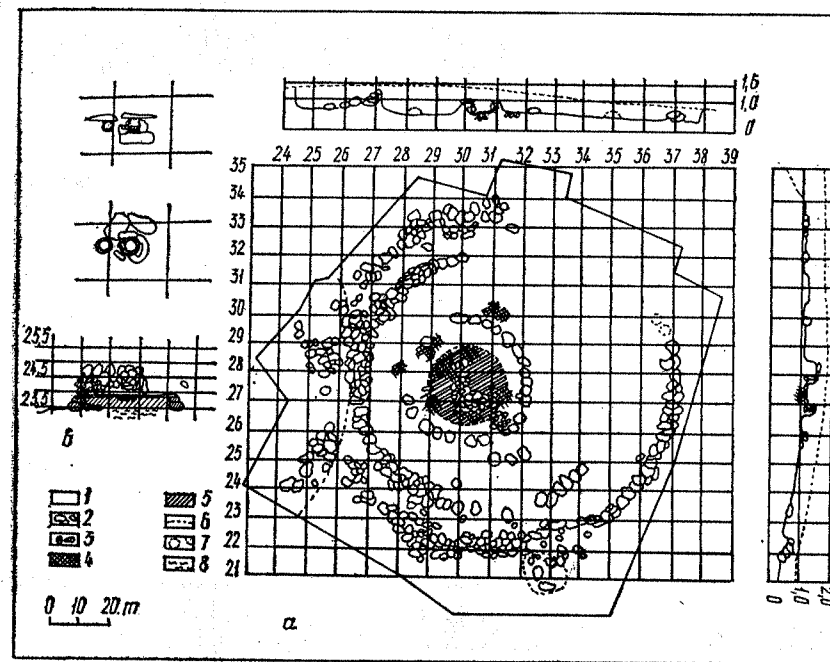
Nurodytoje teritorijoje visą žalvario ir ankstyvąjį geležies amžių (1600 m. pr. m. e.—m. e. riba) pilkapiai buvo svarbiausia laidojimo forma.

Jie turi savitą akmenų konstrukciją, pagal kurią vokiečių archeologai yra išskyrę net 9 tipus, apimančius keturis archeologinius tarpsnius (19, p. 197—199). Pilkapių tipai skiriami pagal akmenų vainikų formą, skaičių pilkapyje, įvairius akmenų statinius ir pagal juose įrengtus kapus. Labiausiai skiriasi I tipo pilkapiai iš žemių ir akmenų su 3 koncentriniais akmenų vainikais, kurių vidiniame paprastai randama nedegintų mirusiųjų kapų. Jie priklauso senajam žalvario amžiui (II tūkstantmečio pr. m. e. antrajai pusei). Kiti pilkapių tipai yra jau naujojo žalvario ir ankstyvojo geležies amžiaus (I tūkstantmetis pr. m. e.). Jų sampilai supilti vien iš žemių, tačiau labai įvairūs akmenų vainikai (pvz., II tipo — dviaukštis) arba vidaus įrenginiai, pvz., sampilo viduryje iš akmenų sukrautos tarsi patalpės (III tipas) ir kt. Kitų tipų pilkapiai turi įvairių akmenų statinių, yra skirtingų formų. Kapai paprastai jau degintiniai, dažniausiai urnose, kartais apstatytose akmenimis, kai kada urnai būdavo padaroma tiesiog dėžė. Sudegintų mirusiųjų kapai beveik be įkapių. Apie II a. pr. m. e. Lietuvos pajūrio vakarų baltų tipo pilkapiuose vėl imta laidoti ir nedegintus mirusiųosius. Tokiuose kapuose randama ir žalvarinių (rečiau geležinių) papuošalų. Žinomiausi tirti vakarų baltų pilkapiai Lietuvoje yra Šlažių, Klaipėdos raj. (20, p. 92), Egliskių (21), Kurmaičių, abu Kretingos raj. (22), ir kt. (pav. 13).

Dėl vakarų baltų pilkapių kultūros kilmės nėra vienos nuo-

monės. Vokiečių archeologai tiek žalvario amžiaus pilkapius su koncentriniais akmenų vainikais, tiek ankstyvojo geležies amžiaus pilkapius skyrė baltams (19; 23, p. 46—49) ir teigė, kad tuo metu vakarų baltai buvo ne tik atsiskyrę nuo kitų baltų, bent apie 1000 m. pr. m. e., bet jau apie 900—750 m. pr. m. e. pradeda skirtis vėliau žinomos 3 vakarų baltų sritys: prūsų (šiaurąja prasme), galindų ir sūduvių-jotvingių (23, p. 46—47). O dabar dalis lenkų archeologų laikosi nuomonės, kad žalvario amžiaus pilkapyne Sambijoje ir Pamaryje paliko neaiškios etninės priklausomybės žmonės, esą vakarų baltų pilkapių kultūra susidariusi tik V—IV a. pr. m. e., kai senieji Sambijos ir Priegliaus baseino gyventojai susimaišė su ateiviais iš rytų — brūkšniuotosios keramikos kultūros srities (17, p. 149—156; 18, p. 36). Tačiau kita lenkų archeologų dalis abejoja šia hipoteze, nes ji iš tikrųjų nepagrįsta archeologijos duomenimis (24, p. 75, 76).

Ne visai aiški to laikotarpio baltų arealo vakarų riba. Tuo metu rytų Pamaryje — tarp Vyslos ir Persantės — žinoma P a m a r i o, arba veidinių urnų, kultūra. Jai būdingi žemi pil-

13 pav. Egliskių pilkapio Nr. 1 planas (a), pilkapio Nr. 3 centrinis akmenų statinys ir degintiniai kapai urnose (b): 1 — pilkapio Nr. 1 pagrindas, 2 — akmenys ant pagrindo, 3 — apatiniai akmenys, 4 — degėšiai, 5 — žemė su degėšiais, 6 — spėjamas pilkapio paviršius, 7 — 1974 m. kasinėjimų riba, 8 — molis

kapiai su daugeliu sudegintų mirusiųjų kapų. Dalies palaikai supilti į urnas — rūpestingai nulipdytus puodus aukštu kakleliu, ant kurių reljefiškai pavaizduoti žmogaus veido bruožai: akys, nosis, burna, ausys. Puodo peteliai drauge yra tarsi ir žmogaus pečiai, o molinis dangtelis primena kepuraitę. Į „ausis“ kartais įkabinami auskarai, pavaizduojama antkaklė, smeigtukas. Kapuose retkarčiais randama papuošalų, ginklų, diržo sagčių (25, p. 94—97). Anksčiau vokiečių archeologai šią kultūrą laikė germaniška, skyrė ją burgundams, bastarnams (25, žemėl. 17, 18, 21, 22). M. Gimbutienė laikė ją baltiška. Jos nuomone, veidinių urnų kultūrą palikusios baltų gentys, vėliau migravusios į pietryčius (26, p. 82, pav. 24). Dabar ir kai kurie vokiečių tyrinėtojai baltams skiria rytų Pamarį (tarp Vyslos ir Persantės) (23, pav. 3—5, 8). O lenkų mokslininkams klausimas, ar gyveno baltai į vakarus nuo Vyslos laikotarpiu iki m. e. pradžios, esąs neaiškus (27).

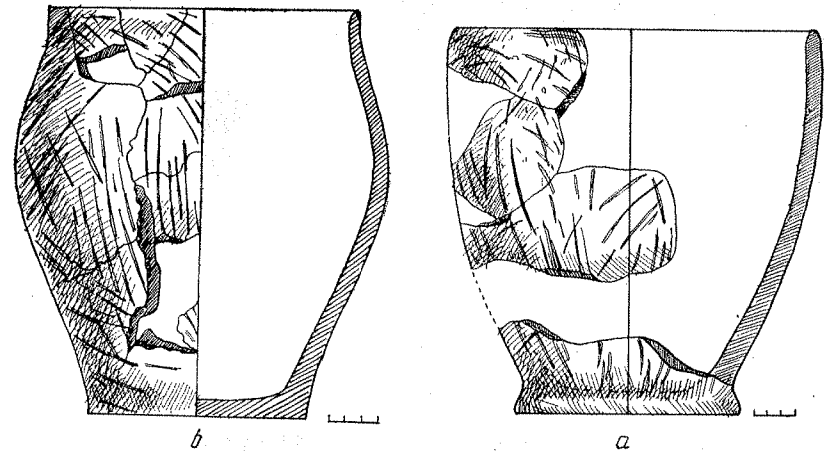
Neaiški ir rytinė vakarų baltų riba. Ji kiek ryškesnė tampa I tūkstantmetyje pr. m. e., kai į rytus nuo pilkapių kultūros išsiskiria labai savita brūkšniuotosios keramikos kultūra, geriausiai pažįstama iš tirtų ankstyvųjų rytų Lietuvos piliakalnių. Kaip tik jos pagrindu susiformavo rytų baltai — dabartinių lietuvių ir latvių pirmtakai. Tiesa, kartais, norint atskirti juos nuo pačių ryčiausių Dnepro baltų genčių, vadinami centriniais baltais. Tačiau kadangi Dnepro baltai VI—VII m. e. a. praktiškai išnyksta, nepalikę žymesnių kalbos pėdsakų, rytų baltais vadinsime baltų gentis, gyvenusias į rytus nuo vakarų baltų. Kur susidūrė vakarų ir rytų baltai, bent apytikrės ribos dabar išvesti negalime. Matyt, tiek vakarų baltams priklausiusių pilkapių kultūros paminklų, tiek rytų baltų brūkšniuotosios keramikos kultūros įtakos zona yra buvusi gana didelė. Tai ateities tyrimų klausimas.

Kadangi brūkšniuotosios keramikos kultūra siejama su lietuvių tautybės ištakomis, apibūdinsime ją kiek plačiau.

b. Brūkšniuotosios keramikos kultūra

Tai viena ryškiausių kultūrų, paplitusių I tūkstantmetyje pr. m. erą. Ji tęsiasi dar ir I m. e. tūkstantmečio pirmojoje pusėje (žr. tolesnius skyrius). Pavadinata pagal puodus, kurių paviršius būdavo išlyginamas žolių gniužte ar specialiu dantytu įrankiu. Šia technika gamintos keramikos aptinkama jau akmens amžiaus paminkluose — ankstyvajame neolite (IV—III tūkstantmetis pr. m. e.) (28, p. 112). Tai Šventoji, Dubičių, Varėnos raj., III apatinis kultūrinis sluoksnis, Ežerynas, Alytaus raj., Sarnatė Latvijoje ir kt. Dar neryškus brūkšniavimas dengia tik dalį puodo. Labai įvairi, nenusistovėjusi jo kryptis. Neretai brūkšniuojama tai vidinė, tai išorinė pusė. Daug ryškesnis brūkšniavimas tampa tik II tūkstantmetyje pr. m. e., t. y. neolito pabai-

goje ir žalvario amžiuje. Vėlyvesnė brūkšniuotoji keramika nuo ankstyvesnės skiriasi jau ir molio mase. Pačiai ankstyviausiai keramikai būdingos augalų arba sutrintų sraigų priemaišos, vėlyvesniajai — aštrabriaunis grūstas granitas. Vėlyvesnės brūkšniuotosios keramikos Lietuvoje žinoma iš Eigulių I, Veršvų II, Dubičių II ir III gyvenvietės ir ypač iš Nidos. Jos aptinkama Estijoje, Kaliningrado sr. ir kt. Tikroji brūkšniuotoji keramika atsiranda II tūkstantmetyje ir I tūkstantmečio pr. m. e. pradžioje. Minėtinos tokios radimvietės: Zemiejį Petrašiūnai, Zemiejį Kaniūkai, Laumėnai, Žalioji, Bratoniškės, Klangiai, Jurbarko raj., ir kt. Tačiau šios keramikos dar negalima sieti su brūkšniuotosios keramikos kultūra. Pagrindiniu kultūros požymiu ji tapo tik I tūkstantmetyje pr. m. e. (pav. 14). Anksty-

14 pav. Brūkšniuotoji I tūkstantmečio pr. m. e. keramika

vajame geležies amžiuje brūkšniuotosios keramikos kultūra buvo paplitusi didelėje Rytų Europos teritorijoje. Rytuose ji siekė Aukštutinę Padneprę, šiaurėje — Dauguvos vidurpjį, pietryčiuose — Nemuno aukštupio baseiną. Vakaruose ši kultūra apėmė rytų Lietuvą, perėjo į kairiąją Nemuno vidurupio pusę ir toliauėjo maždaug palei Šventosios upę (15; 29; 30; 31, p. 8—83). Jos paplitimą įvairūs autoriai nurodo labai nevienodai (32, p. 37, pav. 1). Pagrindinė priežastis yra ta, kad brūkšniuotosios keramikos pasirodymą suplaka su jos vardu pavadinta kultūra. Tačiau šią kultūrą apibūdina visas kompleksas elementų, ne vien keramika, kuri, kaip jau sakyta, atsirado akmens amžiuje. Apie brūkšniuotosios keramikos kultūrą galima kalbėti tik tada, kai jau yra pastovių gyvenviečių — piliakalnių, svarbiausių jos paminklų, ir visas radinių kompleksas. Trumpai tariant, pagrindinis brūkšniuotosios keramikos kultūros arealas yra šiaurės vakarų ir vidurio Baltarusija bei rytų Lietuva (33, p. 185—186, pav. 65).

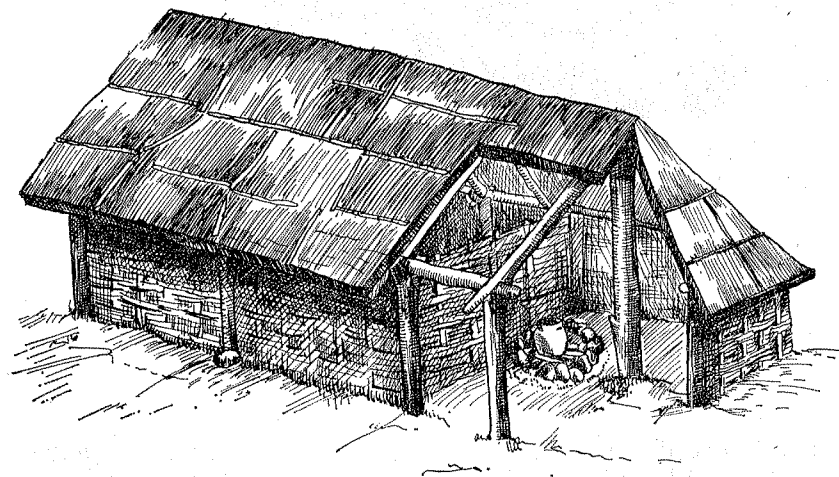
Lietuvoje brūkšniuotoji keramika būdingiausia sričiai į rytus ir pietus nuo Sventosios vidurupio ir Neries žemupio (34, p. 13). Iš šiaurės rytų Lietuvos ši kultūra pereina į šiaurės Baltarusiją ir čia eina Pastovių, Danilovičių, Lepelio, Čiašnikų kryptimi (33, p. 185—186). Tačiau, plečiantis tyrimams, ne tik keičiasi brūkšniuotosios keramikos kultūros paplitimo teritorija, bet aiškėja ir ribos. Atsirado straipsnių, kuriuose nurodoma šiaurinė šios kultūros riba. Brūkšniuotosios keramikos kultūros arealui skiriami ne tik centrinės (Asuotė, Mukukalnis, Kentiskalnis, Viniukalnis, Kavutkalnis), bet ir vakarų Latvijos (Matkulė, Paplavka) I tūkstantmečio pr. m. e. antrosios pusės paminklai — įtvirtintos gyvenvietės-piliakalniai, kurie yra tokie pat kaip tirti rytų Lietuvos bei Baltarusijos (35, p. 66—67).

Vienas brūkšniuotosios keramikos kultūros požymis yra buvusios įtvirtintos gyvenvietės-piliakalniai, įrengtos sunkiai prieinamose, gamtos saugomose vietose. Dažnai jų randame kalvose (Dūkštas, Nevieriškė, Sokiškiai) arba upių, upelių santakų kyšuliuose (Narkūnai, Nemenčinė ir kt.). Tokias gyvenvietes pradėta rengti II ir I tūkstantmečio pr. m. e. riboje, labiausiai jos paplito I tūkstantmečio pr. m. e. viduryje ir pirmaisiais m. e. amžiais. Jų vietos parinkimas labai siejasi su pagrindiniu to meto ūkiu — gyvulininkyste, iš dalies žemdirbyste, taip pat ir medžiokle bei žvejyba. Buvo labai svarbu turėti pakankamai ganyklų, lengvai dirbamos žemės, miško ir vandens.

Piliakalnių aikštelės palyginti nedidelės, tačiau kai kurios (pvz., Narkūnai) būna net iki 3000 m². Ligi šiol manyta, kad gyvenamieji pastatai daugiausia ėję aikštelės pakraščiais, o negyvenamas vidurys naudotas galvijams suvaryti. Tačiau paskutiniųjų metų tyrimai parodė, jog buvo užstatoma visa aikštelė. Taip aptikta Narkūnuose, Nevieriškėje, Sokiškiuose ir kt. Jau Dūkšte pačiame aikštelės viduryje buvo pastatas. Pastatai antžeminiai, stulpinės konstrukcijos. Seniausiųjų sienos pintos (Mukukalnis), vėliau tarpai tarp stulpų būdavo užpildomi horizontaliais rąstais. Tokiais atvejais stulpaviečių aptinkama tik kampuose ir sienų viduryje. Būdingas pavyzdys yra Narkūnuose atidengtos stulpavietės. Iš jų matyti, kad pastatų būta ilgų, su ne vienu židiniu. Vadinasi, pastate gyveno kelios šeimos, ir kiekviena turėjo atskirą židinį. Neabejotinai buvo pertvaros. Tai ilgieji namai, susidedantys iš keleto patalpų (pav. 15). Tokių ilgų pastatų aptikta Aukštadvaryje ir Baltarusijoje (Malyškių vietovėje). Jie 13,7×8, 17,3×8, 16,75×7,3 m dydžio. Kiekvienas turėjo po 4 kameras su atviru židiniu. Baltarusijos TSR tokie ilgieji pastatai tirti dar Zbarovičiuose, Lakenščinoje ir kt. Nežinome, kokios formos buvo šių pastatų stogas, bet greičiausiai dvišlaitis. Kai kurių autorių (pvz., R. Mitrofanovo) nuomone, ilgieji namai su ne vienu židiniu ir keliomis patalpomis priklauso ankstesniam etapui, kai patriarchalinė šeima sudarė vieną kolektyvą. Antrajame etape,

pradėjus skintis mažesnėms šeimoms (ne vėliau kaip III m. e. a. pradžioje), pastatai pasidarė mažesni ir jau būdavo statomi visoje aikštelėje (33, p. 190).

Labai būdingi akmenų židiniai. Jie yra gana taisyklingos apskritos formos, su nedideliu tarpu malkoms įdėti. Kartais sukrauti iš vienos, kai kurie iš dviejų akmenų eilių ir sutvirtinti moliu. Neretai aplink židinius būna mažesnių akmenų grindinys (Nar-

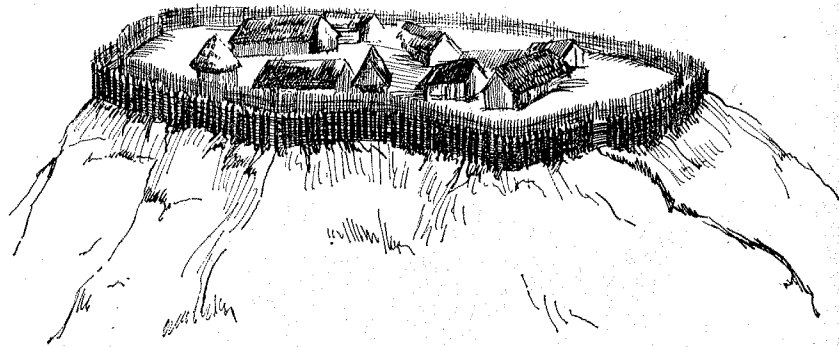
15 pav. Brūkšniuotosios keramikos kelių patalpų pastatas (rekonstr. prieš pagal Narkūnų piliakalnio tyrimus)

kūnai, Nevieriškė). Narkūnuose aptikta židinių perstatymo liekanų (pav. 16). Židinius įrengdavo patalpos viduryje, arčiau vieno ar kito kampo.

16 pav. Narkūnų piliakalnio židinys

Be gamtos kliūčių, gyvenvietę dar tvirtindavo dirbtinėmis kliūtimis. Visų pirma minėtinos aikštelės pakraščiaisėjusios užtvartos. Jų liekanas žymi stulpelių eilės ir akmenų grindiniai. Labai ryškiai šitai matyti, pvz., iš Narkūnų piliakalnio, kur tokios stulpavietės dviem vien pakraščiuose juosė aikštelę. Stulpaviečių dydžiai ir nuotoliai rodo, kad užtvartas sudarė ver-

17 pav. Brūkšniuotosios keramikos kultūros gyvenvietė (rekonstr. pieš. pagal Narkūnų piliakalnio tyrimus)

tikaliam sukalti stulpai, perpinti šakomis ir sutvirtinti akmenimis (pav. 17). Sienas tikriausiai dar užplūkdavo moliu. Tarp užtvartų eilių buvo slaptų perėjimų. Pvz., Latvijoje Mukukalnio vietovėje aptikta net 2–3 užtvartų eilės. Jų žinoma Asuotės piliakalnyje (36, p. 55, pav. 78). Lietuvoje, be Narkūnų, užtvartų liekanų-stulpaviečių aptikta Nevieriškėje, Sokiškiuose.

J. Grauduonio nuomone, tokios užtvartos būdingos I tūkstantmečio pr. m. e. pirmajai pusei, o jau jo viduryje įrengdavo galingesnių įtvirtinimų: palisadų, griovių. Tuo pačiu laiku atsiranda žemių sutvirtinimų: pylimų, griovių (33, p. 187). Antai Narkūnuose iš paskutiniųjų amžių pr. m. e. aptiktas neaukštas žemės pylimas, o to paties laikotarpio Latvijoje (Dievukalnis) jis siekė jau iki 3 m. Tad m. e. pradžioje brūkšniuotosios keramikos kultūros gyventojai jau mokėjo įrengti visas svarbiausias gynybines sistemas: užtvartas, akmenines ir medines konstrukcijas, pylimus, griovius.

Svarbiausius darbo įrankius brūkšniuotosios keramikos kultūros gyventojai daugiausia gaminosi iš kaulo ir rago. Tai įvairūs adikliai, strėlių, iečių antgaliai, gremžtukai, grandikliai, kirviai ir kt. Iš kaulo darydavo ir papuošalus, ypač gražiai ornamentuotus smeigtukus. Tačiau jie mokėjo lydyti ir žalvarį. Narkūnuose rasta ne tik ankstyvųjų žalvarinių papuošalų (smeigtukas grybo pavidalo galvute, apyrankės), bet ir daugybė liejimo formų, rodančių, jog čia liejo žalvario dirbinius, iš kurių ypač

skiriasi Meliario tipo kirveliai (37, pav. 3–8). Randama jau ir pačių ankstyviausių geležinių įrankių žemei dirbti. Tai peiliai-pjautuvėliai — universalus žemės dirbimo įrankis (38, p. 80, pav. 1, 2).

Svarbiausi verslai buvo gyvulininkystė ir primityvi žemdirbystė. Ypač buvo išplėtota gyvulininkystė. Piliakalniuose 55–56% randamų gyvulių kaulų yra naminių gyvulių. Jau buvo pažįstamos visos jų rūšys. Žmonės augino kiaules, stambiuosius galvijus, arklius ir smulkiuosius galvijus. Medžiodavo stambiuosius žvėris: šernus, briedžius, elnius, meškas, stirnas, vilkus, o iš kailinių žvėrelių — lapes, bebrus, ūdras, kiaunes, voveres. Žvejyba ir augalinio maisto rinkimas vaidino tik pagalbinį vaidmenį, ypač nederliaus ir nesėkmingų medžioklių metais.

Brūkšniuotosios keramikos kultūros mirusiųjų laidojimo papročiai dar nepažįstami. Tik arealo pietvakariuose (Lankiškės prie Nočios, Paveisininkai) aptikta sudegintų mirusiųjų kapų urnose, kurių dalis brūkšniuotu paviršiumi (39; 40; 41, p. 17–19, 77–78).

Dauguma archeologų (J. Antonevičius, E. Grigalavičienė, J. Grauduonis, A. Mitrofanovas, V. Sedovas, R. Volkaitė-Kulikauskienė, P. Tretjakovas) šią centrinėje baltų arealo dalyje daugiau kaip tūkstantį metų egzistavusią kultūrą laiko baltiška, kartais ją vadina tiesiog lietuviška (P. Tretjakovas). Tačiau yra ir kitokių nuomonių dėl ją palikusių genčių priklausomybės. Kartais samprotaujama, kad brūkšniuotosios keramikos kultūrą paliko gentys, nieko bendra neturinčios su vėlesnėmis lietuvių gentimis, galimas daiktas, net nepriklausiusios baltams (42, p. 35–36). Kai kada ši kultūra skiriama venetams-praslavams (43, p. 34–35) arba tiesiog slavams (44, p. 17–18). Tačiau nė vienas iš šių autorių nepagrindžia savo teiginių, nepaiškina, kodėl brūkšniuotosios keramikos areale nėra seniausių slaviškų topomimų.

Kai kurie tyrinėtojai laikosi nuomonės, kad tik su brūkšniuotosios keramikos kultūros pasirodymu galima sieti galutinį baltų genčių susidarymą, juo labiau kad virvelinės keramikos kultūros ir pats ankstyviausias brūkšniuotosios paplitimo arealas bemaž sutampa (35).

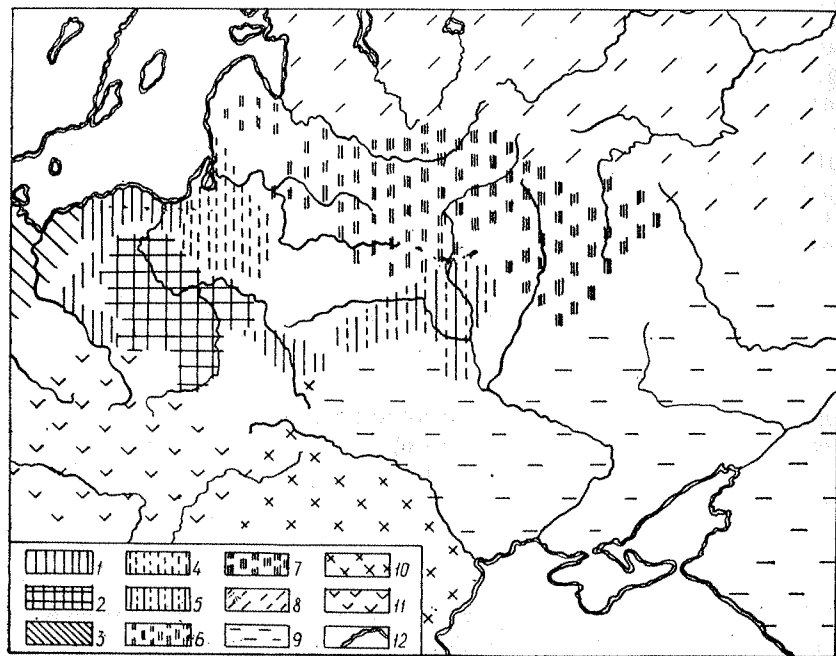
c. Dnepro baltų kultūros

Rytiniai brūkšniuotosios keramikos kultūros kaimynai yra buvę Dnepro baltai, gyvenę Aukštutinėje Padneprėje ir gretimuose rajonuose. Jie pažįstami iš giminiškų archeologinių kultūrų, labiausiai išryškėjusių I tūkstantmečio pr. m. e. antrojoje pusėje. Tai Dnepro–Dauguvos, Okos aukštupio, Juchnovo ir galbūt Milogrado kultūra (pav. 18).

Dnepro–Dauguvos aukštupio kultūra, kaip jau

sako pavadinimas, buvo paplitusi Dauguvos vidurupio ir aukštupio bei Dnepro aukštupio baseinuose, užėmė šiaurinį Baltarusijos TSR pakraštį ir gretimus RTFSR rajonus. Ji turi daug bendrų bruožų su kaimynine brūkšniuotosios keramikos kultūra: būdingiausi paminklai yra įtvirtintos gyvenvietės su panašiais stulpinės konstrukcijos pastatais bei ovaliais židiniiais juose. Labai panašus gyvenviečių kultūrinio sluoksnio inventorių — gausu akmens ir kaulo dirbinių, bet keramika kitokia. Ji mažai profiliuota ir lygiu paviršiumi. Labai panašus ūkinis ir dvasinis gyvenimas. Lig šiol nežinome apie šios kultūros kapus (30, p. 25—30).

Baltams skiriamo arealo rytuose bei pietryčiuose yra dar Okos aukštupio kultūra, pažįstama taip pat daugiausia iš jos gyventojų paliktų piliakalnių su antžeminiais stulpinės konstrukcijos pastatais ir plonasiene keramika (puodai mažai profiliuoti, šiek tiek atlenktais angos kraštais, retai kada ornamentuotais peteliais ar kakleliu). Iš kultūrinio sluoksnio radinių sprendžiama, kad tai sėslija gyvulininkyste užsiėmusių žmonių sodybų vietos.

18 pav. Archeologinių kultūrų ir baltų genčių paplitimas I tūkstantmečio pr. m. e. antroje pusėje (pagal V. Sedovą): 1 — Pamario, 2 — gaubtinės keramikos, 3 — germanų, 4 — vakarų baltų pilkapių, 5 — Milogrado, 6 — brūkšniuotosios keramikos, 7 — Dnepro baltų (Dnepro—Dauguvos, Okos aukštupio ir Juchnovo), 8 — finougrai, 9 — iranėnai, 10 — trakai, 11 — keltai, 12 — jūrų pakraštys

Jų ūkyje svarbų vaidmenį dar vaidino medžioklė, ypač kailinių žvėrelių, taip pat žvejyba, nors žinota ir žemdirbystė, aptinkama kalvystės pradmenų, mokėta lieti ir spalvotųjų metalų dirbinėlius. Bet kultūriniame sluoksnyje dar vyrauja kaulo bei rago (strėlių ir žeberklių antgaliai ir kt.) dirbiniai (30, p. 32—33). Ir šią kultūrą palikusių žmonių kapų nerasta.

Į pietus ir pietvakarius nuo Okos aukštupio kultūros V—I a. pr. m. e. buvo Juchnovo kultūros sritis, pavadinta pagal išsamiau tirtą Juchnovo kaimo piliakalnį Desnos dešiniajame krante, kiek žemiau Novgorodo Severskio (45; 46, p. 163—170). Ji užėmė Desnos baseiną ir Seimo baseino šiaurinę dalį. Ir šią kultūrą pažįstame iš įtvirtintų gyvenviečių-piliakalnių kultūrinio sluoksnio radinių. Žmonės gyveno nedideliuose piliakalniuose, kuriuose stovėjo stulpinės konstrukcijos pastatai su atvirais židiniiais asloje. Naudojo lipdytus gana aukštus puodus siauru dugnu, mažai profiliuotomis sienelėmis, kiek platesne anga, kartais petelių srityje puoštus keliomis įspaustu duobučių eilutėmis. Kultūriniame sluoksnyje pasitaiko nemaža kaulo bei rago dirbinių, nors dėl ryšių su kaimynine skitų kultūros sritimi Juchnovo kultūros žmonės daugiau vartojo žalvarinių ir geležinių daiktų. Radiniai leidžia teigti, kad svarbiausias ir šios srities gyventojų verslas buvo sėslija gyvulininkystė, bet žinota ir žemdirbystė. Juchnovo kultūrą palikusių žmonių kapų irgi neaptikta. Dėl gyventojų etninės priklausomybės nemažai ginčytasi, bet bendri materialinės kultūros bruožai su brūkšniuotosios keramikos ir Dnepro—Dauguvos kultūromis bei baltiška hidronimika daugumą mokslininkų įtikino, kad šią kultūrą bus palikusios baltų gentys (45; 46, p. 163—170, 186; 47, p. 52; 30, p. 31—32).

Dalis tyrinėtojų baltams skiria ir VII—III a. pr. m. e. Milogrado kultūros sritį. Ji pavadinta pagal Dnepro dešiniajame krante netoli Berezinos žiočių esantį 1951 m. tirtą Milogrado piliakalnį (BTSR Gomelio sr. Rečicos raj.) ir užėmė Sožo, Berezinos bei Pripetės žemupių baseiną ir Vidurinės Padneprės šiaurę, t. y. dabartinės Baltarusijos TSR pietinę dalį bei Ukrainos TSR šiaurinį pakraštį (48; 46, p. 177—184). Paskutiniu metu vienas kitas archeologas šios kultūros arealą išplečia gerokai toliau į šiaurę ir šiaurės vakarus — į brūkšniuotosios keramikos kultūros sritį. Jų nuomone, Milogrado kultūra užėmusi net Berezinos bei Svisločės aukštupius — siekusi dabartines Minsko apylinkes (49) ar net Naručio ežero pakrantes (44, p. 17). Milogrado kultūrai taip pat būdingos įtvirtintos ir neįtvirtintos gyvenvietės, kurias paliko sėslija gyvulininkyste bei žemdirbyste užsiėmę žmonės. Jie gyveno truputį į žemę įleistuose stulpinės konstrukcijos būstuose, vartojo kiek apvalesniu dugnu, dažniausiai neornamentuotus lygiašonius puodus. Gyvenvietėse išliko nemaža geležies ir žalvario dirbinių. Ir čia jaučiama pietinių kaimynų — skitų genčių — kultūros įtaka. Išliko šios kultūros žmo-

nių kapų: mirusiųsius jie dažniausiai laidodavo sudegintus, su negausiomis įkapėmis (46, p. 177—184; 30, p. 34—36).

Milogrado kultūrą palikusių žmonių etninė priklausomybė kėlė ir kelia daug ginčų. Dalis istorikų ir archeologų ją laiko neabejotinai slaviška (50, p. 218; 14, p. 484—488). Kitų tyrinėtojų nuomone, šios kultūros žmonės buvę neiškios etninės priklausomybės (46, p. 187), arba skiriami Herodoto minėtiems neurams, nemėginant nustatyti, kas jie buvo — baltai, slavai, finougrai ar kt. (48, p. 17—18). Dalis Rytų Europos mokslininkų šią kultūrą laiko baltiška (30, p. 34—38). Nesutariama ir dėl Milogrado kultūros išnykimo III—II a. pr. m. e. priežasčių. Kai kas šį reiškinį aiškina brūkšniuotosios keramikos kultūros genčių migracija į Milogrado kultūros arealą iš šiaurės ir Zarubincų kultūros genčių — iš pietų (49, p. 60—61). Vieni autorių nuomone, Milogrado kultūra išnykusi be pėdsakų (51, p. 32), kitų — įsiliejusi į Zarubincų kultūrą, ši esanti Milogrado kultūros tąsa (52, p. 167), dar kiti neigia tų dviejų kultūrų genetinį ryšį (30, p. 38).

Taigi I tūkstantmečio pr. m. e. viduryje ir antroje pusėje baltų gyventojų teritorijoje skiriasi bent 5 ar 6 kultūrinės sritys: vakarų baltų pilkapių kultūra, brūkšniuotosios keramikos, Dnepro—Dauguvos, Okos aukštupio, Juchnovo ir greičiausiai Milogrado kultūra. Didžiausią plotą užėmė centrinė — brūkšniuotosios keramikos — kultūra. Tuo metu daugiau kaip 400 tūkst. km² teritorijoje gyvenusios baltų gentys nesudarė vientiso vieneto. Kalbininkų teigimu (53, p. IX; 54, sk. 989; 55, p. 9), buvo atsiskyre ne tik vakarų, bet ir rytų bei Dnepro baltai. Tai matyti ir iš archeologinių kultūrų paplitimo.

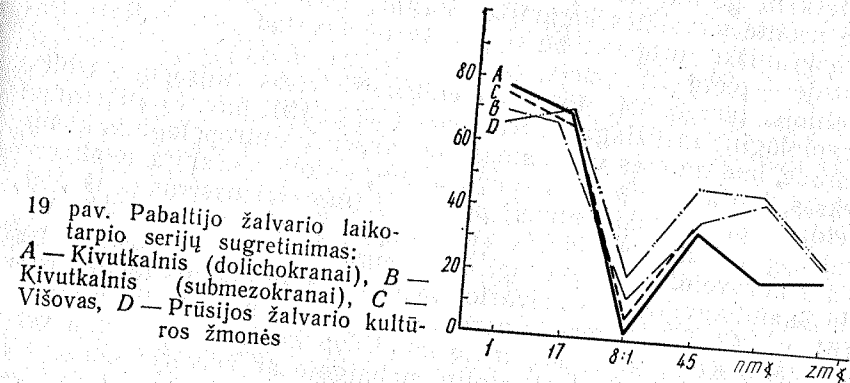
3. II—I tūkstantmečio pr. m. e. baltai antropologijos duomenimis

Koks buvo baltų antropologinis tipas žalvario ir ankstyvajame geležies amžiuje, tiesioginių duomenų neturime, bet pasamprotauti apie jį šiek tiek galime.

Senoje vokiečių literatūroje yra duomenų apie 4 žalvario amžiaus kaukoles iš buv. Rytų Prūsijos: iš Ribitveno, Noidorfo ir Kaupo (56, p. 354—357). Lenkų antropologas B. Miškevičius (57) paskelbė 1800—1500 m. pr. m. e. datuojamos kaukolės iš Barkvedos (Olštino pav.) matmenis. Šių eilučių autoriui pavyko Vroclave išmatuoti tos kaukolės veido profiliuotės kampus, labai svarbius rasinei diagnostikai. Taigi susidaro rinktinė Prūsijos žalvario amžiaus serija iš 5 kaukolių.

L. Dudrevičius (58) yra aprašęs II tūkstantmečio pr. m. e. pabaigos kaukolę iš Višovo, Gardino sr. pietuose, prie Slonimo, taigi iš tos teritorijos, kuri vėliau įeis į besiformuojančių jotvin-

gių arealą. Latvijos žalvario amžiaus baltiškos antropologijos medžiagos davė didelis Kivutkalnio (Dauguvos žemupys) 1300—1100 m. pr. m. e. kapinynas ir V a. pr. m. e. gyvenvietė. Kivutkalnio paminklus tyrusi antropologė R. Denisova (59, p. 136) skiria 2 gyventojų tipus: vienas jų labai masyvus, griežtai dolichokraniškas, siauraveidis, ryškios profiliuotės (klinopro-

zopinis), o kitas — gracilesnis, submezokraniškas, siauraveidis, suplokštėjusiu veidu, ypač viršutine jo dalimi (platirozopinis), kuriam, tyrinėtojos manymu, galėjo padaryti įtakos Pabaltijo finų priemaiša. Kaukolės iš Rytų Prūsijos ir prajotvingių arealo pietinio pakraščio gerai dera prie Kivutkalnio medžiagos (pav. 19). Nors kaukolės iš Višovo veido profiliuotė nežinoma, tačiau smegeninės masyvumu, griežta dolichokranija ir siauru veidu ji absoliučiai tapati pirmajam — dolichokraniškam — Kivutkalnio tipui. Rytų Prūsijos rinktinė serija ta pačia kryptimi kaip ir Kivutkalnio antrasis — submezokraniškas — tipas, tik gerokai daugiau yra nutolusi nuo Kivutkalnio pirmojo tipo. Ypač krinta į akis šios serijos brachikranija ir platesnis veidas. Neturint antropologinių radinių iš Lietuvos, reikia tenkintis tokia prielaida: jeigu šiaurės ir pietvakarių kaimynus žalvario amžiuje sudarė 2 antropologiniai tipai, tai, galimas daiktas, tokių pat tipų žmonės gyveno ir Lietuvoje.

Masyvaus dolichokraniško siauraveidžio antropologinio tipo, kuris žalvario amžiuje vyravo Kivutkalnio kapinyne ir randamas baltų arealo pietuose (Višovas), Pabaltijo neolite neaptinkama. Tiesa, mezolitinis Kirsnos žmogus buvo masyvus siauraveidis, tačiau jį nuo žalvario amžiaus skiria pernelyg ilgas laikas, kad būtų galima ieškoti kokių nors paralelių. Siauraveidžius žalvario amžiaus žmones galima būtų kildinti iš palyginti plačiaveidžių neolito laivinių kovos kirvių kultūros žmonių, o jų veido pločio skirtumą aiškinti gracilizacija. Nerasdama analogijų Latvijos

neolite ir remdamasi kitų kaukolės požymių kintamumo rodikliais, R. Denisova (59, p. 145—146) padarė išvadą, kad žalvario amžiaus Padauguvio gyventojų veidas turėjęs susiaurėti prieš jiems atsikraustant į tą teritoriją, taigi jie buvę ne vietiniai, o ateiviai. Tačiau siauraveidžio tipo kilmės klausimo latvių antropologė iki galo nesprendė.

Ieškant galimų to tipo ištakų, reikia prisiminti, kad vėlyvajame neolite virvelinės keramikos kultūrų zonoje siauraveidžiai dolichokraniški europidai buvo paplitę į pietvakarius nuo Rytų Pabaltijo — pietų Ukrainoje, pietų Lenkijoje, Čekijoje, vidurio Vokietijoje (žr. p. 44, 46). Apibendrinusi visos Europos neolito kraniologinę medžiagą, I. Svidecka (60, p. 191, pav. 8) įtikinamai parodė, kad autorės vadinamas pietvakarinis antropologinis kompleksas, kuriam kaip tik ir buvo būdinga dolichokranija ir siauras veidas, apie II tūkstantmetį pr. m. e. smarkiai pasislinko iš pietvakarių į Europos šiaurės rytus, apimdamas ir Rytų Pabaltijį. Ta siauraveidžių indoeuropiečių banga greičiausiai nusirito net iki Skandinavijos, nes žalvario amžiuje ten aptinkama tokių formų (61, p. 247, 252). Nors ir nėra tiesioginių archeologinių įrodymų, vis dėlto Kivutkalnio kapinyno ir Višovo kaukolių ypatumai verčia daryti prielaidą, kad neolito pabaigoje ar žalvario amžiuje į Lietuvos ir Latvijos gyventojų genų fondą galėjo įsilieti pietvakarių antropologinio komplekso, tačiau šiai prielaidai paremti dar trūksta svaresnių argumentų.

Antrąjį, submezokranišką, žalvario amžiaus antropologinį Kivutkalnio tipą R. Denisova (59, p. 149) sieja su Pabaltijo finais. Mūsų manymu, buv. Rytų Prūsijos žalvario amžiaus gyventojų antropologinės ypatybės siejasi su vietos substrato — neolitinės Pamarių kultūros žmonių — fizinio tipo ypatybėmis.

Literatūra

1. Mažiulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. Deklinacija. V., 1970.
2. Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962.
3. Sabaliauskas A. Baltų ir Pabaltijo suomių kalbų santykiai // Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1963. T. 6. P. 109—135.
4. Мажюлис В. Социоллингвистические заметки к архаичному характеру языка (балтийские языки) // Baltistica. 1974. T. 10/2. P. 119—127.
5. Būga K. Lietuvių kalbos žodynas. K., 1924. Šąs. 1.
6. Mažiulis V. Linguistic Notes on Baltic Ethnogenesis. M., 1964.
7. Mažiulis V. К вопросу о взаимных отношениях балтийских языков // Acta Baltico-Slavica. 1975. Vol. 9. P. 65—69.
8. Mažiulis V. Selonica // Baltistica. 1981. T. 17/1. P. 7—12.
9. Česnys G. Antropologija apie baltų genčių susidarymą // Mokslas ir gyvenimas. 1984. Nr. 2. P. 33.

10. Mažiulis V. Apie senovės vakarų baltus bei jų santykius su slavais, ilirais ir germanais // Iš lietuvių etnogenės. V., 1981. P. 5—11.
11. Mažiulis V. Zum Westbaltischen und Slavischen // Zeitschrift für Slawistik. 1984. Bd. 29. S. 166—167.
12. Топоров В. Н. К проблеме балто-славянских языковых отношений // Краткие сообщения Института славяноведения. 1961. Т. 33—34. С. 211—218.
13. Labuda G. Udział Węzetów w etnogenezie słowian // Etnogeneza i topogeneza słowian. W-wa; Poznań, 1980. S. 29—41.
14. Antoniewicz J. Problem stref pogranicznych Baltów ze Słowianami i Finami w starożytności (V w. przed n. e.—V w. n. e.) // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. 1966. N 4. S. 481—511.
15. Antoniewicz J. Terytoria plemienne ludów bałtyjskich w okresie starożytnym w świetle badań archeologii i hydronimii // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. 1965. N 4. S. 513—530.
16. Antoniewicz J. Tribal territories of the Baltic peoples in the light of archeology and toponymy // Acta Baltico-Slavica. 1966. Vol. 4. P. 7—27.
17. Okulicz L. Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza. Wrocław etc., 1970.
18. Okulicz L. Baitowie we wczesnej epoce żelaza // Węzłowe problemy pradziejów Polski północno-wschodniej. Olsztyn, 1970. S. 33—38.
19. Engel C. Vorgeschichte der altpreußischen Stämme. Königsberg, 1935.
20. Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. Lietuvos archeologijos bruožai. V., 1961.
21. Grigalavičienė E. Egliškių pilkapiai // Lietuvos archeologija. V., 1979. T. 1. P. 5—43.
22. Kulikauskas P. Kurmaičių kapinynas // Lietuvos archeologiniai paminklai. I—VII a. Lietuvos pajūrio kapinynai. V., 1968. P. 12—56.
23. Kilian L. Zur Herkunft und Sprache der Prußen. Bonn, 1980.
24. Węzłowe problemy pradziejów Polski północno-wschodniej. Olsztyn, 1970. S. 75—76.
25. Engel C., La Baume W. Kulturen und Völker in Ostpreussen. Königsberg, 1937.
26. Gimbutas M. The Balts. N. Y., 1963.
27. Labuda G. Zagadnienie pobytu ludności bałtyjskiej na lewym brzegu dolnej Wisły w starożytności // Problemy kultury pomorskiej. Koszalin, 1979. S. 149—168.
28. Danilaitė E. Ankstyvosios brūkšniuotosios keramikos kilmės klausimu // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija. 1966. T. 2/21. P. 111—125.
29. Седов В. В. Поселения культуры штрихованной керамики // Studia Archeologiczne. Wrocław, 1967. T. 2. S. 177—195.
30. Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970.
31. Митрофанов А. Г. Железный век средней Белоруссии (VII—VI вв. до н. э.—VIII в. н. э.). Минск, 1978.
32. Волкайте-Куликаускаене Р. Образование литовской народности (по данным археологии) // Советская этнография. 1979. № 3. С. 31—46.
33. Митрофанов А. Г. Памятники восточнобалтских племен // Очерки по археологии Белоруссии. Минск, 1970. Ч. 1. С. 184—212.
34. Данилайте Е. Штрихованная керамика в Литве (некоторые данные по вопросу об этногенезе литовцев). Автореф. дис. канд. ист. наук. Вильнюс, 1967.
35. Граудонис Я. Я. Штрихованная керамика на территории Латвийской ССР и некоторые вопросы этногенеза балтов // Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). Рига, 1980. С. 59—69.
36. Асотское городище. Рига, 1961.
37. Luchtanas A. Žalvario apdirbimas ankstyvuosiuose rytų Lietuvos pilkapuose // Lietuvos archeologija. V., 1981. T. 2. P. 5—16.

38. **Volkaitė-Kulikauskienė R.** Derliaus nuėmimo įrankiai Lietuvoje m. e. I tūkstantmetyje ir II tūkstantmečio pradžioje (I. Peiliai-pjautuvėliai m. e. I—IV a.) // Lietuvos TSR Moksly Akademijos darbai. A serija. 1984. T. 4/89. P. 79—91.

39. **Szukiewicz W.** Cmentarzysko neolityczne z Łankiszkach pod Naczą w pow. Lidzkim, gub. Wileńska // Pamiętnik Fizyograficzny. 1916. T. 23. S. 1—12.

40. **Kulikauskas P.** Paveisininkų, Lazdijų raj., piliakalnis ir jo tyrinėjimai // Istorija. 1970. T. 11. P. 227—248.

41. **Kulikauskas P.** Užnemunės piliakalniai I—XIII amžiuje. V., 1982.

42. **Гуревич Ф. Д.** Древности Белорусского Понеманья. М.; Л., 1962.

43. **Мачинский Д. А.** Миграция славян в I тысяч. н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // Формирование раннефеодальных славянских народностей. М., 1981. С. 30—48.

44. **Поболь Л. Д.** Археологические памятники Белоруссии. Железный век. Минск, 1983.

45. **Левенок В. П.** Юхновская культура // Советская археология. 1963. № 3. С. 79—96.

46. **Третьяков П. Н.** Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.; Л., 1966.

47. **Третьяков П. Н.** По следам славянских племен. Л., 1982.

48. **Мельниковская О. Н.** Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967.

49. **Егорейченко А. А.** К истории населения Белоруссии в раннем железном веке // Советская археология. 1982. № 1. С. 54—61.

50. **Łowiański H.** Początki Polski. W-wa, 1963. T. 1.

51. **Третьяков П. Н.** У истоков древнерусской народности. Л., 1970.

52. **Поболь Л. Д.** Памятники Южной Белоруссии // Очерки по археологии Белоруссии. Минск, 1970. Ч. 1. С. 138—183.

53. **Trautmann R.** Die altpreussischen Sprachdenkmäler. Göttingen, 1910.

54. **Salys A.** Baltų kalbos // Lietuviškoji enciklopedija. K., 1934. T. 2. Sk. 984—995.

55. **Mažiulis V.** Pasaulio tautų kalbos. V., 1979.

56. **Perret G.** Jungsteinzeitliche und frühbronzezeitliche Skelettreste Alt-Preussens (zur Rassengeschichte Nordostdeutschlands. Beitrag 1) // Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, Erb- und Rassenbiologie. 1943. Bd. 40, H. 2/3. S. 334—366.

57. **Miskiewicz B.** Czaszka z pierwszego okresu brązu z miejscowości Barkweda, powiat Olsztyn // Wiadomości archeologiczne. 1955. T. 22, z. 3/4. S. 361—363.

58. **Dudrewicz L.** Czaszka kurhanu z pod Wiszowa // Pamiętnik fizyograficzny. 1982. T. 2. S. 493—496.

59. **Денисова Р. Я.** Антропология древних балтов. Рига, 1975.

60. **Schwidetzky I.** Ergebnisse der Penrose-Analyse. Das Gesamtmaterial // Homo. 1967. Bd. 18, H. 3. S. 174—198.

61. **Schwidetzky I.** Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit (letztes Jahrtausend v. d. Z.) // Homo. 1972. Bd. 23, H. 4. S. 245—272.

Turinys

Pratarmė	3
I. Lietuvių kilmės aiškinimų ir tyrimų apžvalga	6
1. Istorikai apie lietuvių kilmę	6
2. Kalbininkų darbai	17
3. Archeologų tyrimai	24
4. Antropologų darbai	28
Literatūra	32
II. Baltų susidarymas	40
A. Indoeuropiečių problema	40
1. Indoeuropiečių protėvynės klausimas	40
2. Archeologijos duomenys	41
3. Indoeuropiečiai antropologijos požiūriu	44
B. Prabaltai ir baltai	47
1. Baltų arealas toponimijos duomenimis	47
2. Archeologinės kultūros	52
3. Baltų susidarymas antropologijos požiūriu	69
Literatūra	75
III. Vakarų, rytų ir Dnepro baltai	82
1. Baltų prokalbės irimas	82
2. Archeologinės kultūros	86
a. Vakarų baltų pilkapių kultūra	86
b. Brūkšniuotosios keramikos kultūra	88
c. Dnepro baltų kultūros	93
3. II—I tūkstantmečio pr. m. e. baltai antropologijos duomenimis	96
Literatūra	98
IV. Baltų gentys I—IV amžiuje	101
1. Rašytiniai šaltiniai	102
2. Archeologijos duomenys	104
a. Kultūrinės sritys pagal laidojimo paminklus	104
b. Vėlyvoji brūkšniuotosios keramikos kultūra	110
c. Djakovo kultūra	112
d. Zarubincų kultūra	113
3. Antropologinės II—V a. baltų ypatybės	114
Literatūra	120
V. Baltų gentys V—VIII amžiuje	124
A. Baltų gentys ir jų arealai	124
1. Rašytiniai šaltiniai apie to meto baltus	124
2. Visuomeniniai santykiai	127

3. Archeologinės kultūrinės sritys	129
B. Dnepro baltų genčių likimas	143
1. Archeologijos duomenys	143
2. Kalbos duomenys	146
C. Lietuvių tautybės ištakos	150
1. Archeologijos duomenys	150
2. Centrinio baltų arealo skilimas ir lietuvių kalbos ištakos	156
3. Lietuvių ir finougrų ryšiai	160
4. V—VIII a. Lietuvos gyventojai antropologijos duomenimis	163
Literatūra	167
VI. Lietuviai IX—XII amžiuje	172
1. Rašytiniai šaltiniai	172
2. Lietuvos vardo kilmė	180
3. Lietuvių tautybės susidarymas	183
4. Antropologijos duomenys	199
Literatūra	200
VII. Lietuviai XIII—XIV amžiuje	203
1. Lietuvos valstybės susidarymas	203
2. Feodalinės lietuvių tautybės susidarymo pabaiga	206
a. Rašytiniai šaltiniai	206
b. Archeologijos duomenys	209
3. Kitų baltų genčių įsiliejimas į lietuvių tautybę. Substrato reikšmė lietuvių tarmių formavimuisi	212
4. Lietuvių antropologiniai ypatumai	232
Literatūra	235
Резюме	237
Asmenvardžių rodyklė	249

Li-192 **Lietuvių etnogenezė / R. Volkaitė-Kulikauskienė, J. Jurginis, A. Vanagas ir kt.; Redkol.: R. Volkaitė-Kulikauskienė (ats. red.) ir kt. LTSR MA Istorijos inst.— V.: Mokslas, 1987.— 254, [1] p.: iliustr.**

Aut. nurodyti antr. lapo kt. pusėje.— Santr. rus.— Bibliogr. skyrių gale.— Asmenvardžių r-klė: p. 249—253.

Knygoje, remiantis naujausiais duomenimis, nušviečiami mažiausiai tirti įvairūs lietuvių etnogenėzės aspektai, lietuvių etninės istorijos klausimai. Aptariamos etnogenėzės chronologijos problemos, nurodomi svarbiausi etnogenėzės etapai. Skiriama archeologams, etnografams, istorikams, antropologams, kabininkams bei humanitarinio profilio studentams.

L 050500000—074
M 854(08)—87 31—87

BBK 63.5(2L)
902.7

Институт истории АН Литовской ССР
Коллектив авторов
ЭТНОГЕНЕЗ ЛИТОВЦЕВ
Монография
Редакол.: Р. Волкайте-Куликаускаене (отв. редактор) и др.
На литовском языке
Вильнюс, «Мокслас», 1987

LIETUVIŲ ETNOGENEZE
Monografija

Redaktorės: D. Leščinskienė ir J. Lychvar
Viršelio dailininkas E. Karpavičius
Meninė redaktorė V. Kuraitė
Techninės redaktorės: I. Savickienė ir I. Anaitienė. Korektorė O. Dimienė

ИБ № 2669

Duota rinkti 1986.11.18. Pasirašyta spausdinti 1987.04.24. LV 12061. Formatas 60×90^{1/16}. Popierius — spaudos Nr. 1. Garnitūra — literatūrinė, 10 punktu. Iškilioji spauda. 16 sąl. sp. 1. 16,5 sąl. spal. atsp. 19,06 apsk. leid. 1. Tiražas 10 000 egz. Užsakymas 7669. Kaina 3,30 rb. Leidykla „Mokslas“, 232050 Vilnius, Zvaigždžių 23. Spaudė Motiejaus Sumausko spaustuvė, 232600 Vilnius, A. Strazdelio 1.